

ABDIJSTEEUW HERKENRODE Bezoek Beleef en ontdek

1

Een abdij en haar relieken: de historische context

Philippe George, Jeroen Reyniers, Frieda Sorber, m.m.v. Anton Ervynck

Inleiding

De ‘schat van Herkenrode’ bestaat in essentie uit menselijk botmateriaal verpakt in textiel. Er werden kleine strookjes papier of perkament (*schedulae*) bijgevoegd met de naam van de heilige van wie de botten afkomstig zijn, of een beschrijving van het object. Het gaat hier om relieken of relikwieën uit de middeleeuwse en postmiddeleeuwse christelijke leefwereld. Ze vormden een cruciaal onderdeel van het religieuze erfgoed van een kerk of van een abdij, zoals in het geval van de schat van Herkenrode. Vooraleer de collectie in verdere hoofdstukken te analyseren, gaan we eerst in op de betekenis van relieken binnen het christelijk geloof, op de historische achtergrond van de abdij van Herkenrode, op de legendes rond de relieken die er werden verzameld, en op wat geschreven bronnen melden over het wedervaren van de collectie.

Relieken

Wat is een relikwief? Het woord verwijst letterlijk naar ‘overblijfselen’¹. In een kerkelijke of christelijke context gaat het om de stoffelijke resten van Christus, van heiligen of van zaligen², en bij uitbreiding om objecten die in aanraking zijn gekomen met dat stoffelijk overschot. Het is de Heilige Augustinus die de term relikwief in 397 voor het eerst in die betekenis heeft gebruikt³.

Vooreerst moet er een onderscheid gemaakt worden tussen ‘lichamelijke’ en ‘historische’ relieken. De eerste groep, ook ‘ware’, ‘echte’⁴, of ‘directe’ relieken genoemd, omvat de stoffelijke resten zelf (beenderen, haar, bloed, enz.) en is het studierrein van de fysisch-anthropoloog. Beenderen zijn de lichamelijke relieken bij uitstek en anatomisch onderzoek kan informatie opleveren over de identiteit van de heilige.

De tweede groep omvat de objecten die verbonden waren met Christus of met een heilige, en die zo herinneren aan zijn geschiedenis of legende. Deze historische relieken kunnen bestaan uit kleding, uit gebruiksvoorwerpen uit het dagelijkse leven, uit instrumenten voor boetedoening, maar ook uit objecten waarmee Christus of de heilige in aanraking was gekomen tijdens zijn leven, gevangenschap of marteling. De beroemdste historische relieken zijn die van het Heilig Kruis⁵.

Een derde categorie verenigt de zogenaamde ‘representatieve’ relieken, objecten die in het graf of in relikwiefhouders bewaard worden en door de nabijheid van de andere relieken de heilige *virtus*, de ‘wonderbare en heilzame kracht’, hebben overgenomen. De aard van deze objecten, ook ‘secundaire’, ‘indirecte’ relieken of ‘reliken door aanraking’ genoemd, kan zeer uiteenlopend zijn. Het kan gaan om een beetje aarde of stof verzameld in de nabijheid van het graf van een heilige, het mos dat er groeide, of een steen of een object dat in contact was gekomen met het graf, zoals stukjes stof (*brandea*), olie van de lampen die

Afb. 1.1 De abdij van Herkenrode.

het graf verlichtten, enz. Aan de onmiddellijke omgeving van het graf werden ook bovennatuurlijke verschijnselen toegeschreven, zoals een miraculeuze bron of olie die uit het graf vloeit, die op hun beurt de aanleiding konden zijn om relieken mee te nemen als souvenir van een pelgrimstocht. Daarnaast kon eender welk voorwerp door aanraking met de lichamelijke of historische relieken ook een representatief reliek worden, al verschilde de kracht naargelang het object. Minder krachtig waren bijvoorbeeld de vele devotieprentjes uit de 19de eeuw met de afbeelding van een heilige en een stukje stof dat eraan was vastgehecht, en waarvan werd gezegd dat het “de relieken had aangeraakt”.

De abdij van Herkenrode

De vrouwenabdij van Herkenrode is gelegen te Kuringen, nu een deelgemeente van de stad Hasselt (afb. 1.1). De cisterciënzerinnenabdij werd er volgens de overlevering gesticht in 1182, mogelijk door graaf Gerard I van Loon (1171-1194)⁶. Recent werd deze datum echter opnieuw in vraag gesteld naar aanleiding van een studie van vijf 13de-eeuwse bladen in de universiteitsbibliotheek van Utrecht. Deze zijn afkomstig van de abdij van Herkenrode en vermelden het stichtingsjaar 1192⁷. De volgende vermelding van de abdij dateert echter pas van 1209 en de oudste tekst die het over de stichting heeft, stamt uit 1213. Abt Guido van Citeaux (1194-1200) stond de religieuzen toe om het cisterciënzerinnenhabijt te dragen en onder de tweede abdis, Jutta I, werd de abdij officieel in de orde opgenomen⁸. Dat maakt Herkenrode tot de oudste vestiging van cisterciënzerinnen in de Nederlanden⁹.

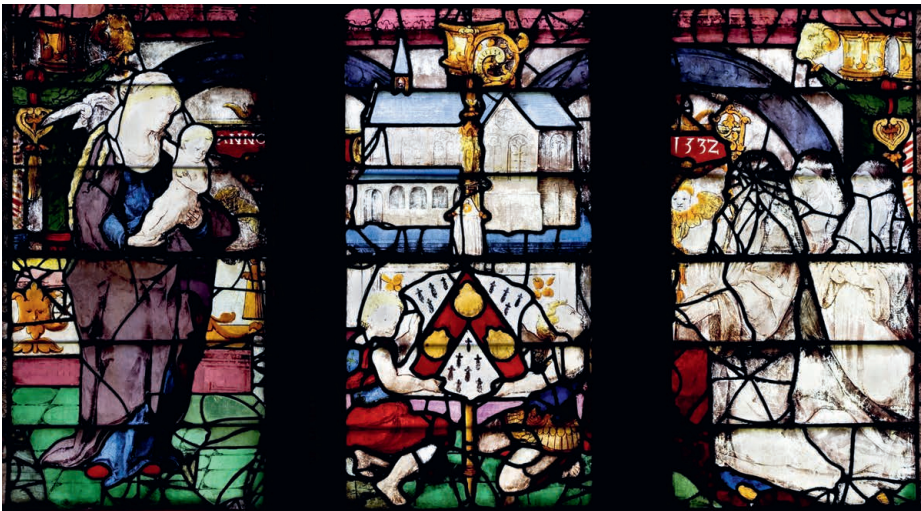
In de 13de eeuw groeide het patrimonium van de abdij aanzienlijk, onder meer door de nauwe band met de graven van Loon. Van die periode dateert nog de waardevolle torenmonstrans uit 1286 (afb. 1.2), vervaardigd in opdracht van priorin Hellewigis van Diest, waarin later de miraculeuze hostie (het Heilig Sacrament van Mirakel) van de abdij werd bewaard en getoond¹⁰. De welvaart van de abdij groeide in het begin van de 14de eeuw ongehinderd voort¹¹. In 1361 stierf echter de laatste graaf van Loon, waarna het graafschap opging in het prinsbisdom Luik. De prinsbisschoppen zouden voortaan een sterke invloed uitoefenen op het abdijsleven.

Aan het einde van de 14de en het begin van de 15de eeuw verloor de abdij aan economische kracht, wat in het verdere verloop van de eeuw nog werd versterkt door politieke onlusten in de regio. In de 16de eeuw brak echter een nieuwe bloeiperiode aan die zich tijdens het abbatiaat van Mechtildis de Lechy (1520-1548)¹², met de steun van bisschop Erard de la Marck, vertaalde in de vernieuwing van de abdij met onder meer een nieuwe abdijkerk¹³, de productie van glasramen¹⁴ voor de kerk (afb. 1.3), een majolicategelvloer¹⁵ voor het koor, een rijkelijk verlucht antifonarium¹⁶, een aantal bijzondere liturgische textilia waaronder een antependium¹⁷ (afb. 1.4) en een reeks schilderijen van de Deugdzaame Vrouwen van Lambert Lombard en zijn atelier¹⁸.

In 1547 gaf de Lechy eveneens de opdracht om enkele reliekbustes in edelmetaal te vervaardigen, onder meer om de botresten van een kind, vermoord binnen het gevolg van Sint-Ursula, in te bewaren¹⁹. Deze belangrijke culturele bloeiperiode van de abdij duurde voort onder haar opvolgster en achternicht Aleidis de Lechy (1548-1561)²⁰.

1.2

1.3

Afb. 1.2 Torenmonstrans van Herkenrode, 1286. Hasselt, Het Stadsmus.

Afb. 1.3 Glasraam met een voorstelling van de abdijkerk, afkomstig uit de abdijkerk van Herkenrode, 1532. Lichfield, Cathedral of St Chad and St Mary.

1.4

De tweede helft van de 16de eeuw was een minder voorspoedige periode voor de Lage Landen, met onder meer de Beeldenstorm (1566-1567) die grote delen van het grondgebied teisterde en waarbij het roerende patrimonium van vele kerkinterieurs werd verwoest. Het patrimonium van de abdij bleef van deze razernij gespaard, maar tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) stond de abdij evenwel onder druk²¹. Tijdens die periode werden nog vier panelen in naaldkant (*dentelles*) gemaakt (afb. 1.5)²². Maar door de troebelen moesten de monialen een tijdlang de abdij verlaten en vluchtten ze naar Sint-Truiden, en in 1654 naar Hasselt. De gronden die ze in pacht gaven brachten minder op dan verwacht, waardoor de inkomsten drastisch daalden. Tijdens deze moeilijke periode was de abdij genoodzaakt om verschillende eigendommen te verkopen.

De abdijskerk werd in 1654 geplunderd en enkele gebouwen werden in brand gestoken. Twee jaar later, met de Vrede van de Pyreneeën, begon een periode van licht herstel. Er werd opnieuw aan landbouw gedaan en de producten werden op de markt verkocht. De abdij belegde in renten en kocht nieuwe eigendommen aan. Abdis Anna Catharina de Lamboy (1653-1675) begon met de bouw van de tiendschuur, de infirmerie, de sacristie en andere gebouwen op de abdijsite die er vandaag nog staan²³.

Het bestaan van de abdij werd aan het einde van de 18de eeuw abrupt beëindigd door de Franse Revolutie. In 1796 werd de kerkelijke instelling afgeschaft en het uitgestrekte grondbezit 'nationaal domein' verklaard. De abdijsgronden werden in 1797 verkocht en omgevormd tot industriële terreinen²⁴. De kunstschaten uit de kerk en het klooster raakten verspreid over kerken in de omgeving, werden verkocht of gingen verloren²⁵. Toen Guillaume Claes kort daarna in bezit kwam van de abdijsite, vormde hij ze om tot suikerfabriek. In 1826 werd een groot deel van het abdijscomplex verwoest door brand, waarna de kerk en het kloosterpand in 1843 volledig werden afgebroken door Ulysse Claes. In 1972 verkocht de toenmalige eigenaar André Hermant, die de site terug tot abdij wilde maken, een deel van de gebouwen aan de Kanunnikessen van het Heilig Graf uit Bilzen. Op aansturen van de Vlaamse Overheid werd de voorbije jaren een deel van de site gerestaureerd en opnieuw ontsloten voor het publiek²⁶.

Doorheen haar geschiedenis behoorde de abdij van Herkenrode, ondanks een aantal perioden van tegenspoed, tot de grootste en rijkste van de Lage Landen. De koordames kwamen uit gegoede families en brachten vaak persoonlijke

Afb. 1.4 Antependium van Herkenrode (na restauratie in het KIK), 1528. Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, inv. Tx.1391.

1.5

rijkdom mee voor de gemeenschap. Dat verklaart de uitzonderlijke kwaliteit van de religieuze kunstschaten van de abdij, waaronder ook de reliekenschat.

De relieken van Herkenrode

In de tweede helft van de 13de eeuw verwierf de abdij een aantal relieken uit Keulen, die onder meer verband hielden met de devotie van de H. Ursula en de Elfduizend Maagden (zie verder). Bij de studie ter voorbereiding van de conservatie van de reliekenschat van Herkenrode, ging men ervan uit dat ze geheel of gedeeltelijk overeenkomt met deze historisch gekende 13de-eeuwse collectie. Dit werd bevestigd door het uitzicht van de relieken, hun samenstelling, de bijgevoegde schedulae (zie hfst. 3) en de radiokoolstofdatering (zie hfst. 4 en 8).

De relieken werden verworven via Willem van Rijckel, van 1249 tot 1272 abt van de benedictijnerabdij Sint-Trudo in Sint-Truiden. De kroniek van die abdij vermeldt voor het jaar 1260 de aankomst van relieken van de Elfduizend Maagden, van het Thebaanse legioen en meer bepaald van Sint-Gereon²⁷. Latere inventarissen (zie verder) vermelden enkel de relieken van de Elfduizend Maagden en situeren hun aankomst wat later, tussen 1270 en 1272.

Afb. 1.5 Paneel in naaldkant, 1616. Bewaarplaats onbekend.

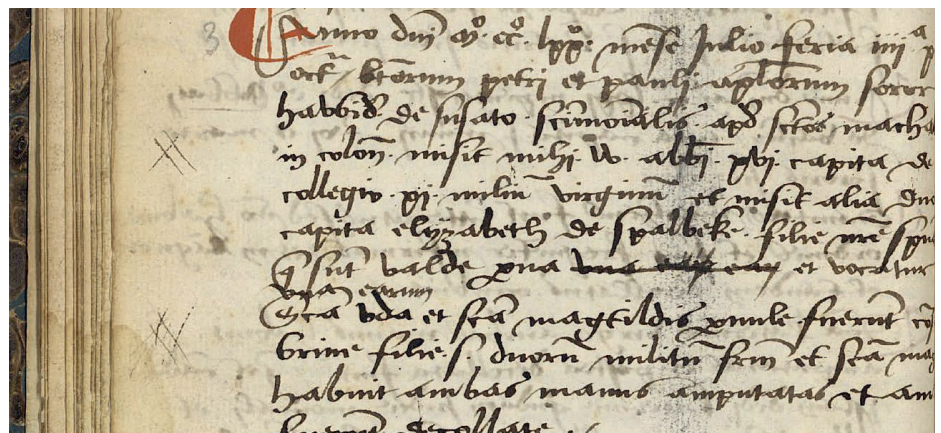
1.6

Naar verluidt was het ene Hedwige van Soest, moniale van het klooster van de Heilige Makkabeeën van Keulen, die abt Willem de relieken stuurde, na tussenkomst van een zekere Ermentrude. Die had hij ontmoet in Spalbeek, een dorp waar de abdij van Herkenrode rechten op had. Daar leefde ook Elisabeth (°1247 - †1304/1316), een bekende mystica (afb. 1.6) en familie van Willem²⁸. Elisabeth zou zelf ook relieken hebben ontvangen. Mogelijk eindigde ze haar leven in de cisterciënzerinnenabdij van Herkenrode. Dit gegeven en de link tussen Spalbeek en Herkenrode vormen de potentiële schakel tussen de relieken, die via Sint-Truiden in de Lage Landen belandden, en hun opname in het erfgoed van de abdij van Herkenrode. De contacten tussen Elisabeth en de cisterciënzerinnen kunnen verklaren waarom Willem van Rijckel aan meerdere abdijen van de orde in verschillende bisdommen relieken schonk. De rol van Elisabeth van Spalbeek is voornamelijk gekend uit het verslag van een bezoek in 1267 van abt Philippe de Clairvaux aan de abdij van Herkenrode en aan Elisabeth zelf²⁹. Van de abt weet men dat hij relaties onderhield met Maria van Rijsel en met de abt van Vauclair, twee personen die ook door Willem met relieken werden begiftigd, net zoals Pierre d'Igny, die ze persoonlijk van Elisabeth ontving, en Katharina van Park, eveneens een belangrijke mystica. Herkenrode maakte in die tijd dus deel uit van een netwerk van religieuze begeestering waarin het uitwisselen van relieken een centrale rol speelde.

In het kader van zijn boekhouding liet Willem van Rijckel een lijst opmaken van de relieken van Keulen. Dit document maakt deel uit van het zogenaamde *sacrarium* van Sint-Truiden. De tekst wordt bewaard als handschrift 366 in de universiteitsbibliotheek van Luik en telt 336 pagina's (afb. 1.7). Hij werd opgesteld voor Dom Trudo van Gembloers, die in de 16de eeuw koster was van Sint-Truiden. Dom Ursmer Berlière onderscheidde in het document twee gedetailleerde lijsten van relieken van mannelijke en vrouwelijke heiligen uit het gevolg van de Elfduizend Maagden, die waren verworven door Willem van Rijckel³⁰. Het document is duidelijk een kopie van oudere teksten, waarbij de eerste lijst wordt toegeschreven aan Willem zelf, en de tweede er een latere, aangepaste versie van zou zijn. De lijsten wekken verwondering door de overvloed aan vermelde relieken en de uitgebreide toelichting bij het lot van elke heilige. Markant is de beschrijving van de martelingen die de heiligen ondergingen.

Afb. 1.6 Elisabeth van Spalbeek op de Stamboom met vrouwelijke cisterciënzerheiligen, 1635. Kerniel, Abdij Mariënlof.

Afb. 1.7 Handgeschreven tekst over de relieken van de Elfduizend Maagden in de Sint-Trudoabdij van Sint-Truiden. Luik, Universiteitsbibliotheek, hst. 366, fol. 18v.

1.7

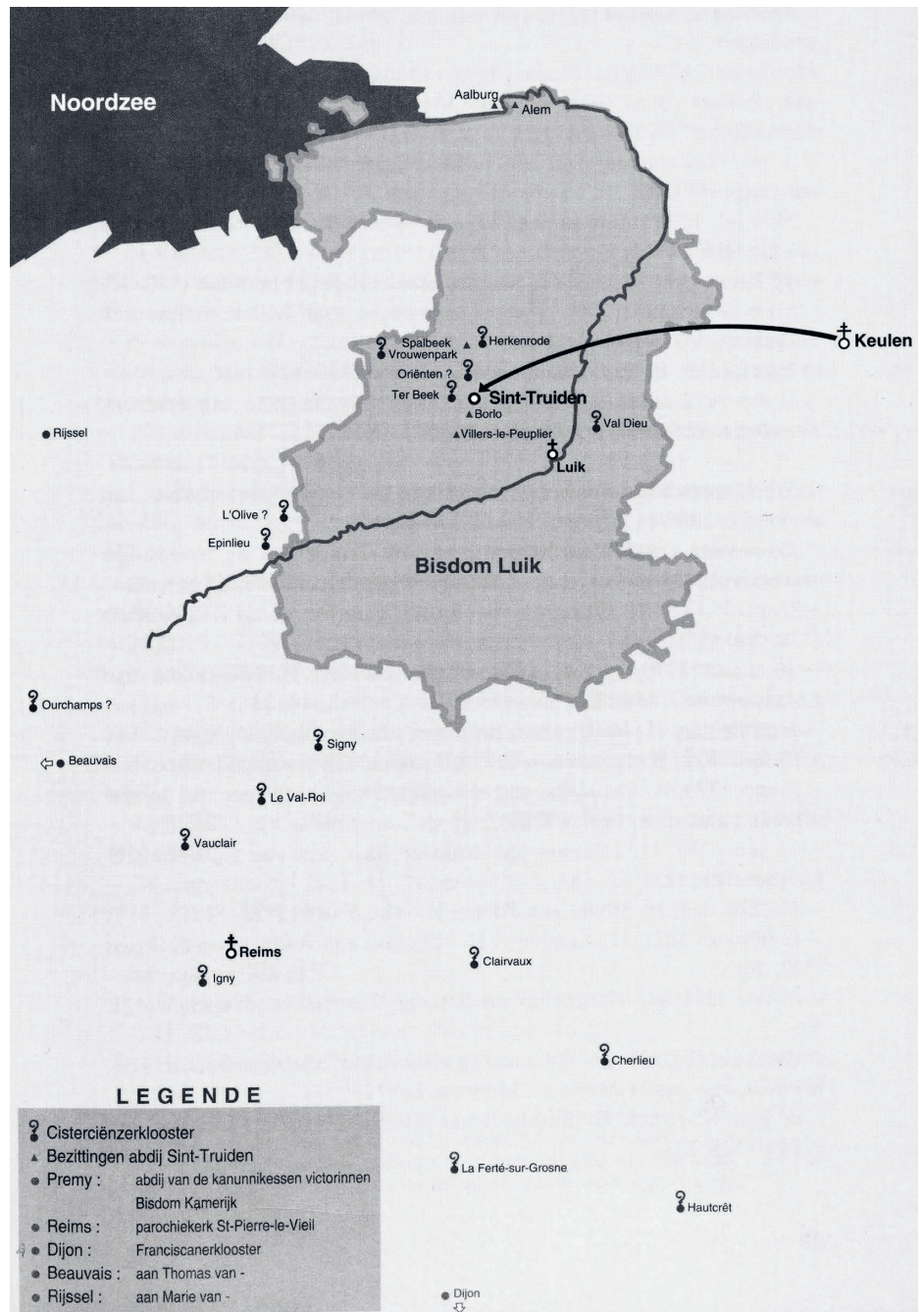
Bij de Heilige Benigna, maagd en martelares, werden de ogen met een zwaard doorboord, zodat ze samen met de hersenen uit haar schedel puilden³¹. De Heilige Beatrijs werd geraakt in het hart en bedacht daarbij dat onze Heer ook op die wijze was gewond, vanwaar haar belijdenis: “Gezegend zijt Gij, Heer, ik wil u danken omdat Gij mij dezelfde pijn laat ondergaan als deze die Gij voor mij hebt geleden”.

Dankzij de inventarissen in het *sacrarium* kennen we details van de verzen- ding van talrijke schedels en beenderen. Eens ze waren overgebracht naar Sint-Truiden of Spalbeek werden de relieken – de tweede lijst spreekt vooral over schedels – niet alleen aan Herkenrode geschonken maar, zoals reeds vermeld, ook aan andere cisterciënzerabdijen of personen. Stichtingen zoals Vrouwenpark, Terbeek, Orientem, l’Olive, Epinlieu, Val-Dieu, Ourscamps, Signy, Le Val-Roi, Vauclair, Igny, Clairvaux, Cherlieu, La Ferté-sur-Grosne en Hautcrêt deelden in de gunsten (afb. 1.8)³².

Hoe is de originele inventaris van Willem, gekopieerd in het *sacrarium*, opge- vat? Mogelijk zijn de lijsten gebaseerd op de schedulae of opschriften die bij de relieken zaten. De overeenkomst tussen de teksten op de aangetroffen schedulae en de lijsten is in ieder geval opvallend. Of werden de schedulae pas na het trans- port uit Keulen aangebracht en werden de relieken daarna opgelijst? Over de identificatie van de personen vertegenwoordigd door de relieken heerst immers grote twijfel (zie verder). Het valt niet uit te sluiten dat de mystieke Elisabeth van Spalbeek, verwante van abt Willem, hem hielp bij het opstellen van de kostbare schedulae, waarbij ze van gedachten wisselden over de identiteit van de heiligen en de martelingen die ze hadden ondergaan.

Welke materiële beschrijvingen geven de lijsten van de relieken? Hier en daar zijn er schaarse aanduidingen van het materiële voorkomen van de objecten. Zo staat het ciborium van de abtskapel van Sint-Truiden in de tweede lijst beschreven als een houten *repositorium* dat op het altaar stond en 31 reliekhoofden bevatte. Dit doet denken aan de typische opstelling van Keulse retabels. De lichamen van de Heilige Egidius en van Elizabeth die naar de abdij van Terbeek nabij Metsteren waren overgebracht, werden samen met een aantal stoffen bewaard in een houten koffertje. De hoofden van Sint-Uda en van Sint-Machteld waren versierd³³ en die van de H. Mabilia en van de H. Margareta waren in een heel fijn linnen gewikkeld³⁴. De lichamen van de HH. Beatrijs, Silia, Juliana en Siligerna werden bewaard in een beschilderd schrijn³⁵. De tweede lijst noemt ze samen met de lichamen van de HH. Egidius en Elizabeth en vermeldt dat ze ‘de dag van vandaag’ uiteengehaald zijn en zich in de abdij van Sint-Truiden bevinden, respectievelijk dicht bij het schrijn van Sint-Trudo, aan de achterzijde van het altaar, en in het altaar van de H. Elizabeth.

De historische bronnen bevatten weinig informatie over het lot van de reliekencollectie na aankomst in de abdij van Herkenrode. Er zijn slechts twee inventarissen bewaard die de aanwezigheid van de relieken in de abdij docu- menteren, en het gaat dan nog om stukken die destijds wellicht niet meer ten- toongesteld werden. Een in perkament gebonden boekje met inventarissen van 1638 tot 1678³⁶ vermeldt voor het jaar 1668 4 *fraye groot blommen*, 4 *mandekens met blommen*, 4 *paar blommen en noch veel slechte blommen*. Er zijn ook vier *geborduerde tafereelkens* en twee hoofden. Een ander document, waarschijnlijk

1.8

een klad voor de inventaris van 1668, bevat volgende mededeling: 2 *geborduerde hoofden*, 2 *fray groote blommen*, 4 *mandekens met groote blommen*, 4 *paar groote blommen*, 1 *cantiteyt slechte blomme*³⁷. Mogelijk gaat het om de restanten van een verzameling relieken die uitgesteld was geweest bij het Sint-Ursula-altaar in de abdijskerk, dat toen reeds was afgebroken, en hadden ze geen 17de-eeuwse aankleding gekregen om ze in een nieuwe presentatie in te passen³⁸.

Na de opheffing van de abdijs door de Franse overheid in de jaren 1797, werden de relieken eerst in het dorp en daarna in de kerk van Kermt in veiligheid gebracht. Volgens een tekst van pastoor J.A. Waltrain van Kermt uit 1826

Afb. 1.8 Kaart met de reliekenverspreiding door abt Willem van Rijckel.

1.9

1.10

waren de relieken voor 1797 uitgesteld in de abdijkerk van Herkenrode en werden ze tijdens de Franse overheersing in kisten gestoken³⁹. Eens bleek dat de monialen niet naar Herkenrode zouden terugkeren, werden de relieken met de toestemming van de overlevende zusters vanaf 1826 definitief aan de kerk van Kermt overgedragen. Na overleg met het bisdom Luik stelde pastoor Waltrain de relieken tentoon in twee kasten in de kerk (afb. 1.9 en 1.10)⁴⁰. Op dat moment waren veel schedulae echter al losgekomen en de pastoor kon niet meer achterhalen bij welke relieken ze hoorden.

Afb. 1.9 De reliekenkast in de O.L.V.-Tenhemelopnemingskerk van Kermt in 1967.

Afb. 1.10 De reliekenkast in de O.L.V.-Tenhemelopnemingskerk van Kermt in 1967.

In een recenter verleden, toen de congregatie van de Kanunnikessen van het Heilig Graf introk in de gebouwen van de voormalige abdij van Herkenrode, werden de houten vitrinekasten van Kermt met hun kostbare inhoud naar het abdissenhuis overgebracht (afb. 11.1). Daar bleven ze opgesteld tot in 1992, waarna ze een definitief onderkomen vonden in de Sint-Quintinskathedraal te Hasselt.

Ursula en de Elfduizend Maagden

De historische bronnen tonen duidelijk aan dat de relikven van ‘Ursula en de Elfduizend Maagden’ werden beschouwd als topstukken van de 13de-eeuwse relikvenverering. Het *sacrarium* van Sint-Truiden maakt bovendien enkel van deze relikwieën melding, hoewel er volgens de abdijskroniek in de 13de eeuw ook belangrijke objecten waren verworven die verband hielden met de devotie van andere heiligen(groepen). Vooraleer daarop in te gaan, verdienen de Elfduizend Maagden alle aandacht.

Vanaf de 10de eeuw koppelde men aan de herinnering aan enkele maagden die in Keulen vóór de 4de eeuw gemarteld waren – en waarover verder niets geweten is – een legende die een grote culturele impact zou hebben in de middeleeuwen. Het verhaal van de H. Ursula en de Elfduizend Maagden vormt een van de literaire en artistieke tradities die de middeleeuwse mentaliteit rond geloofsbeleving perfect illustreren. De eerste hagiografische teksten geven bovendien goed de ‘wondere naïviteit’ van die tijd weer. De eerste *Passio* (*Fuit tempore pervetusto – Er was eens, heel lang geleden*) (969-976) doet denken aan een sprookje. De tekst vertelt over Ursula, de enige dochter van een zeer vrome Bretoense koning, die ten huwelijk wordt gevraagd door de zoon van een machtige heidense tiran. Om de dreiging van een oorlog te vermijden, stemt Ursula in met het aanzoek, zij het onder bepaalde voorwaarden. Zo wenste ze vergezeld te worden door tien gezellinnen die elk, net als zijzelf, begeleid zouden worden door een gezelschap van duizend maagden. Voorts moesten er elf schepen gebouwd worden om gedurende drie jaar op zee te kunnen rondvaren. Ursula’s vader eiste bovendien dat de aanstaande schoonzoon zich tot het christendom zou bekeren. De overeenkomst werd tot ieders tevredenheid afgesloten. Ursula scheepte in aan het hoofd van haar gevolg en gaf zich gedurende drie jaar over aan ‘oefeningen van vroomheid en het beleven van de meest edele deugden’. Op een dag stak echter een wind op die de vloot langs de Rijn tot aan Tiel en vervolgens naar Keulen voerde. Daar kreeg Ursula een hemels visioen waarin ze werd aangespoord om met haar gevolg op bedevaart te trekken naar Rome. Na hun bezoek aan de Romeinse kerken keerde het gezelschap terug naar Keulen, zonder echter te weten dat de stad ondertussen werd bezet door de Hunnen. Nauwelijks ontscheept, werden ze afgeslacht door de barbaren. De aanvoerder van de Hunnen maakte zich meester van Ursula, die zich verzette en stierf in ‘een regen van pijlen’ (afb. 1.11). Daarop strafte God de barbaren en uiteindelijk werden ze verdreven. De Elfduizend Maagden werden met eerbetoon begraven en er werd een basiliek opgericht ter ere van Ursula.

De aanwezigheid van de Hunnen plaatst dit verhaal in de eerste helft van de 5de eeuw, wat niet strookt met historische verwijzingen die het verhaal vroeger in de tijd situeren. Het is duidelijk dat, als er al een historische kern in deze legende

1.11

zit, die in de loop der tijd beduidend is aangedikt⁴¹. Zo maakt een vroege tekst melding van slechts elf maagden, afgekort als ‘XI.M.V.’, wat staat voor ‘undecim martyres virgines’ (elf maagdelijke martelaren). In een latere versie werd de afkorting al dan niet moedwillig geïnterpreteerd als ‘undecim millia virginum’ (elfduizend maagden).

Dankzij de ontdekking van de pseudo-reliken van de heilige maagden in 1106 in Keulen kreeg de Ursulalegende hernieuwde aandacht en ‘sluitend’ bewijsmateriaal. Bij de bouw van een nieuwe stadsomwalling had men immers een groot aantal graven ontdekt en wel – toeval of niet – nabij de Sint-Ursulakerk. Hoogstwaarschijnlijk ging het om overblijfselen van vroegmiddeleeuwse of zelfs Romeinse begraafplaatsen die door de stadsuitbreiding aan de oppervlakte waren gekomen. De vondsten legden de basis voor een hernieuwde devotie: men dacht – of beweerde althans – de duizenden heiligen zélf te hebben teruggevonden. Vanaf 1113 begon de grootschalige uitvoer van honderden hoofden, duizenden lichamen en eens zoveel beenderen. In 1381 verbood paus Bonifatius IX deze translaties, maar onder een dekmantel bleven ze voortduren.

In allerhaast werden de heiligen van de Ursulacyclus geïdentificeerd. De benedictines en beroemde mystica Elisabeth van Schönau (1123-1164) bracht aan de hand van visioenen die deels naïef, deels concreet waren, ‘opheldering’ over delen van het verhaal. Zo beschreef ze nieuwe situaties en vermeldde nieuwe personages bij naam⁴². De legende ontwikkelde zich verder en breidde uit. Jacobus de Voragine en anderen populariseerden het verhaal en de beeldende kunstenaars pikten daar gretig op in. De feestdag van de Elfduizend Maagden wordt ook nu nog gevierd op 21 oktober.

De Sint-Ursulakerk werd in de loop van de eeuwen steeds meer versierd; de schatkamer oftewel ‘Goldene Kammer’ bevat vandaag nog talrijke gotische en

Afb. 1.11 Martin Aubée, *Marteldood van de Heilige Ursula*, ca. 1764. Kerniel, Abdij Mariënlof.

barokke reliekbustes (afb. 10.1). Maar ook de handel bloeide. De kanunnikessen ‘van de Heilige Maagden’, die de kerk beheerden, kregen in Keulen zelfs concurrentie van de naburige kerk van de Makkabeeën, die zich naar eigen zeggen dankzij de nabijheid van de lichamen van de martelaren ook in een heilige omgeving bevonden. De opgravingen in hun domein bleken eveneens succesrijk en ondanks het protest van hun rivalen begonnen ze ook relieken uit te voeren.

In het bisdom Luik, zoals in heel West-Europa, zou de cultus van de Elfduizend Maagden zich geleidelijk verder uitbreiden. De bedevaart naar Keulen raakte goed ingeburgerd, wat de reliekenhandel in de hand werkte. Dat blijkt uit de levensbeschrijving van mystica Juliana van Cornillon (†1258) waarin wordt ingegaan op een gesprek over de Elfduizend Maagden dat ze voerde met haar vriendin Imana van Loon⁴³. Imana (°1214/18-†21/10/1270) was abdis van de cisterciënzerinnenabdij Val-Saint-George in Salzannes, waar Juliana enige tijd had verbleven. Reeds in de zomer van 1256 was Imana in Keulen om in opdracht van Margareta, gravin van Vlaanderen en Henegouwen, relieken van de Elfduizend Maagden te verkrijgen. Juliana kreeg de toestemming opgravingen te doen in de ‘ager ursulanus’ (het oude grafveld) en er een reeks beenderen uit te halen die door gravin Margareta in onze streken werd verspreid⁴⁴.

In diezelfde periode begonnen de kruisheren van Hoei (orde van het Heilig Kruis) een cultus van een van de Elfduizend Maagden, met name Sint-Odilia. Volgens de legende verscheen ze in 1287 aan broeder Johannes de Eppa in Parijs. Ze gaf hem de opdracht om naar Keulen te reizen en haar lichaam bij de Sint-Gereonkerk op te graven. Vervolgens bracht hij haar stoffelijke resten naar het kruisherenklooster van Hoei. Vijf jaar later werden de relieken in een beschilderde Luikse kist gestoken, die tot op heden bewaard is gebleven (afb. 1.12)⁴⁵. Het schrijn toont eveneens scènes uit het leven van Sint-Ursula, waaronder de marteldood in Keulen. De relieken moeten na de aankomst in het klooster van Hoei vele pelgrims en ooglijders – voor hun genezing stond Sint-Odilia immers bekend – hebben aangetrokken, waardoor er met de giften op korte tijd een nieuwe kerk kon gebouwd worden⁴⁶.

Afb. 1.12 Reliekschrijn van Sint-Odilia, 1292. Kerniel, Abdij Mariënlof.

Het Thebaans legioen

Andere heiligen die in de relikenschat van Herkenrode aan bod komen, zijn de soldaten-martelaren van het Thebaans legioen⁴⁷. Hun cultus volgt het spoor van die van de Elfduizend Maagden, en vormt zo een ander voorbeeld van een bijzondere devotie stroming in de middeleeuwen en het ancien régime⁴⁸. In de 10de eeuw wijdde een Keulse religieuze een volledig geschrift aan de legende⁴⁹.

De Romeinse keizer Maximianus, die regeerde van 286 tot 305, trok aan het einde van de 3de eeuw met een legioen uit Thebe (Egypte) naar de Rijn. Naar verluidt was de leger troep 6666 man sterk en werd hij aangevoerd door ene Mauritius. De soldaten sloegen hun kamp op nabij Agaunum (Sankt-Moritz, Zwitserland), van waaruit ze tegen Gallische opstandelingen ten strijde zouden trekken. Naar Romeins gebruik zou de campagne op gang worden getrokken met een reeks godsdienstige rituelen. De soldaten weigerden er echter aan deel te nemen omdat ze intussen waren bekeerd tot het christendom. Daarop liet de keizer het legioen decimeren, wat hij herhaalde toen de overblijvende soldaten opnieuw weigerden deel te nemen aan de voor hen heidense riten. Uiteindelijk zou het ganse legioen worden afgeslacht.

In een variant van de legende slaat een deel van het legioen op de vlucht, achternagezeten door de soldaten van de keizer. De achterhoede wordt in Bonn ingehaald en Cassius, Florentius en zeven andere opstandige soldaten worden gedood. In Keulen viel eenzelfde lot te beurt aan Gereon⁵⁰ en 318 Thebanen, die in een put werden geworpen. In Birten nabij Xanten werden ook Victor en 330 andere soldaten gedood. Deze 10de-eeuwse toevoegingen aan de legende moeten tegen het licht gehouden worden van oudere getuigenissen. Gregorius van Tours († 594) heeft het reeds over de basiliek van Keulen waar 50 Thebanen de marteldood stierven en over de miraculeuze put waarin hun lichamen werden geworpen. Al zegt Gregorius niets over Bonn, hij spreekt wel over Xanten, waar Mallosus en Victor werden begraven en vereerd. Het gaat dus steeds om dezelfde plaatsen langs de Rijn, in het uitgestrekte bisdom Keulen, waar zich trouwens de oudste heiligdommen bevinden die aan de heilige martelaren van het Thebaans legioen zijn gewijd: Xanten, Keulen en Bonn.

De Rijnse hagiografen hebben duidelijk een aantal van hun heiligen verbonden aan de lotgevallen van het Thebaans Legioen bij Agaunum en aldus hun succes verzekerd. De cultus van de Thebanen, zowel die van Agaunum als die van de Rijn, werd in het Maasland erg belangrijk en dit vooral dankzij de verspreiding van hun relikens. De bisschop van Luik was immers ook hulpbisschop van de aartsbisschop van Keulen en deze afhankelijkheid van de Rijnlandse metropool had een sterke invloed op de cultus van de heiligen in het Maasland. Wanneer in 1106 in Keulen de beenderen van de Elfduizend Maagden werden ontdekt, zou dit aanleiding geven tot een fenomenale ontwikkeling van hun cultus. De Thebaanse heiligen uit het Rijnland zouden een gelijkaardige verering kennen⁵¹, in het bijzonder in het Maasland, en al zeker in Sint-Truiden. Wanneer abt Willem van Rijckel de relikens van de Elfduizend Maagden in 1260 meebracht uit Keulen, voerde hij ook relikens van de *sanctorum Thebeorum et Gereonis* aan⁵². Dit is een treffend voorbeeld van de internationale verspreiding van de heiligencultus in de middeleeuwen en nadien⁵³. Zoals de bollandist Jean Clé

in 1757 schrijft in zijn inleidende commentaar op het lijdensverhaal van de Thebanen in de *Acta sanctorum*, is het haast onmogelijk om alle getuigenissen van hun cultus op te lijsten⁵⁴.

Noten

- 1 Van het Latijnse *reliquiae, -arum*, v. mv.: 'de resten' en van het Grieks *leipsana*. De term *lipsanoteca* verwijst naar het kistje waarin de heilige beenderen bewaard bleven.
- 2 SÉJOURNÉ 1936, LECLERCQ 1948.
- 3 DUBOIS en LEMAÎTRE 1993, p. 248.
- 4 Het Concilie van Trente gebruikt de term 'echte' relieken echter voor de stukken die wij aanduiden als 'historische' relieken (Zitting XXV, 3 en 4 december 1563).
- 5 FROLOW 1961 en FROLOW 1965.
- 6 Voor de geschiedenis van de abdij, zie onder meer HENNEAU 2006, SMEETS 2005 en VAN DER EYCKEN 2002a.
- 7 UIJTTEWAAL *et al.* 2013, p. 4-5.
- 8 Over Jutta I en haar periode als abdis in Herkenrode, zie CALUWAERTS en VAN DER EYCKEN 2008, p. 95-96.
- 9 VAN DER EYCKEN 2005, p. 15.
- 10 De monstrans is in 2012 door de Vlaamse Overheid als een Topstuk erkend. WAEGEMAN 2017 en CALUWAERTS 2017.
- 11 VAN DER EYCKEN 2002b, p. 30-31.
- 12 CALUWAERTS en VAN DER EYCKEN 2008, p. 118-123.
- 13 WAEGEMAN s.d., p. 20-46; WILLEMS s.d., p. 61-68.
- 14 Deze werden in 1802 verkocht en bevonden zich nu in de kathedraal van Lichfield (UK). VANDEN BEMDEN *et al.* 1986; CALUWAERTS 2003; VANDEN BEMDEN 2008, p. 49-90; LECOQ en VANDEN BEMDEN 2016 en LECOQ 2017. Een boek over deze glasramen is in voorbereiding en zal verschijnen in de reeks 'Corpus Vitrearum'.
- 15 Na de Franse Revolutie werd de abdijsite privébezit. In 1843 werd de ruïnekerk afgebroken door eigenaar Ulysses Claes. De vloerbedekking bleef echter bewaard. Het was zijn zoon Télémaque die de koorvloer in september 1888 zou verkopen aan de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel. NICAISE 1935, p. 92-104 en 117-127; COENEN 1952, p. 165-167; DUMORTIER 2002, p. 163-165 (cat. 2) en WAEGEMAN s.d., p. 33-35.
- 16 WAEGEMAN s.d., p. 52-53, ERWIN en STEUER s.d., p. 105-113.
- 17 WAEGEMAN s.d., p. 46-50; DELMARCEL 1984; DELMARCEL 1989; SORBER s.d., p. 95-104.
- 18 OGER 2006, p. 175-181.
- 19 WAEGEMAN s.d. p. 51-52.
- 20 Als de koorbanken van de Hasseltse Sint-Quintinskathedraal en het bijhorende deel in het museum in Namen effectief voor de abijkerk van Herkenrode werden vervaardigd, moeten ze tijdens het abbatiaat van Mechtildis de Lechy zijn besteld. Ze werden dan geleverd in 1549, tijdens het abbatiaat van haar opvolgster Aleidis de Lechy. LEFFTZ 2010.
- 21 VAN DER EYCKEN 2002c, p. 47-50 en VAN DER EYCKEN 2002d, p. 53-54.
- 22 Deze panelen in naaldkant, samen met een schilderij van de Aanbidding van de Koningen in de stijl van Jacob Cornilisz. van Oostsanen en een *tête de mort* (17de eeuw) werden in 1926 geveld en waren afkomstig van de collectie majoor Lambert in Oudenaarde. De veilingcatalogus meldt dat deze objecten alle afkomstig waren van de abdij van Herkenrode. HUN huidige bewaarplaats is onbekend. CATALOGUE DES COLLECTIONS DU MAJOR LAMBERT 1926, cat. nr. 7, 111 en 550.
- 23 VAN DER EYCKEN 2002d, p. 55; CALUWAERTS en VAN DER EYCKEN 2008, p. 132-135.
- 24 PAQUAY 1928, p. 30; PAQUAY 1929, p. 63-67; MOONS 2001, p. 151-154 en 157-160; MERTENS 2002.
- 25 GRAUWELS 1958; MOONS 2001, p. 154-156; ROMBOUTS 2002, p. 110-127; CALUWAERTS en VAN DER EYCKEN 2008, p. 153-154. Voor een poging om deze collectie in kaart te brengen, zie: HASSELT 1982.
- 26 Voor meer over deze gebeurtenissen, zie onder meer VAN LISHOUT 2002, p. 142-157; VAN MEER 2010, p. 105-122; DE BLEECKERE 2010, p. 123-137; DE BLEECKERE s.d., p. 167-186.
- 27 LAVIGNE 1988, 2, p. 107.
- 28 Zie GEORGE 1991 en de bibliografie aldaar; DEPLOIGE 1999 en NJUS 2008.
- 29 PHILIP 1886, p. 362-378.
- 30 BERLIÈRE 1899, p. 270-277. Overgenomen en becommentarieerd door COENS 1954, p. 406-413.
- 31 *Sancta Benigna, virgo et martin, percussa fuit gladio in facie supra genas per oculos, ita quod oculi et cerebrum de capite eius defluxerunt.* COENS 1954, p. 408.
- 32 Zie GEORGE 1991.
- 33 COENS 1954, p. 409.
- 34 *Sancta Mabilia et sancta Margareta, sorores, filie cuiusdam potentis militis, fuerunt ambe decollate, et pater earum sedet in inferno. Capita earum cooperta sunt cum sindali rubro et ornata cum clipeis aureis et quadratis. Pater istarum fuit valde potens et dives quasi comes Flandrie.* COENS 1954, p. 409.
- 35 *Corpora vero predictorum quatuor iacent in feretro bene depicto S. Beatricis, Silie, Iuliane et Siligerne.* BERLIÈRE 1899, p. 274.
- 36 Hasselt Rijksarchief, Herkenrode 314.
- 37 Hasselt Rijksarchief, Herkenrode 315.
- 38 Hasselt Rijksarchief, Herkenrode 314. De abijkerk bevatte in de 17de eeuw de volgende altaren: hoofdaltaar, Juffrouwenkoor of -altaar, St.-Anna-altaar, H. Drievuldigheidsaltaar, St.-Bernardus-altaar en H. Kruis-altaar.
- 39 Het archiefstuk werd gefotografeerd door het KIK en is online raadpleegbaar via balat.kikirpa.be, objectnummer 63096.
- 40 Deze twee kasten werden eveneens door de Borchgrave d'Altena opgemerkt bij zijn bezoek aan de kerken in Limburg: *L'église de Kermt possède d'autres reliques, accumulées dans deux vitrines et entourées de tissus, qui devraient être l'objet d'une étude approfondie. Il y a ici des motifs rares.* DE BORCHGRAVE D'ALTENA 1963, p. 131. Deze twee vitrinekasten zijn nog steeds in de kerk aanwezig. CEULEMANS en GEUKENS 1978, p. 30; WALRAEVENS en DE KEYSER 2006, p. 111.
- 41 Zie PONCELET 1912.
- 42 CLARK 2010, p. 371-391; VON SCHÖNAU 2008, p. 147-163.
- 43 NEWMAN 2011, p. 275-276.
- 44 Imana van Loon was een van de drie kinderen van graaf Hendrik van Loon en diens vrouw Mathilidis van Vianden. STEENWEGEN 1972, p. 249-266.
- 45 REYNIERS 2014a en REYNIERS 2014b.
- 46 De nieuwe kerk werd op 12 april 1322 ingehuldigd door bisschop Herman van Keulen (1315-†1332). BANELIUS 1621, p. 102.

- 47 LECLERCQ 1907.
- 48 GEORGE 2012.
- 49 NIEUS 1997 en NIEUS 1998.
- 50 ZENDER 1973.
- 51 Reeds vastgesteld door Zender: ZENDER 1973, p. 195.
- 52 *Anno Domini MCCLX° Willelmus abbas attulit de Colonia plures reliquias, tam de sanctis undecim milibus virginibus quam sanctorum Thebeorum et Gereonis.* COENS 1954, p. 162.
- 53 Zie o.a. ROSSIAUD 1994.
- 54 *Acta Sanctorum. Septembris* 1867, kol. 308-403, en in het bijzonder kol. 349: “*Factu perquam difficile, imo pene impossibile esset, monumenta singula percensere, quae per totum pene Occidentem sparsa, fere innumera sunt: neque etiam quaecumque adhibita in perquirendo diligentia facit, ut mihi persuadeam, fuisse omnia, quae memorari merebantur, sic collecta, ut nihil praetermiserim*”, en kol. 390-391: “*SS. Mauritii & Sociorum Thebaeorum Martyrum reliquiae per Belgium, quarum magna pars Colonia et Treveris allata est*”. Deze inventaris is gebaseerd op het werk van Arnold de Raisse (RAYSSIUS 1638).

Summary

The reliquary treasure of Herkenrode was assembled in a Cistercian nunnery near Hasselt and consists of human bones wrapped in textiles, bearing small paper or parchment strips with the name of a saint or a description of the object. A large part of the ensemble can be identified as relics of Saint Ursula and the 11,000 Virgins from Cologne, acquired during the second half of the 13th century AD.

The cult of Saint Ursula and the 11,000 Virgins was extremely popular in the former diocese of Liège. Pilgrimages to Cologne were undertaken on a frequent basis and provided a stimulus for the exchange and trade of relics. The relics from Herkenrode were obtained by Willem van Rijckel, abbot of the Benedictine monastery Sint-Trudo at Sint-Truiden. The mystic Elisabeth van Spalbeek assisted the abbot with the ‘identification’ of the virgins. Once transferred from Cologne, the relics were donated to the abbey of Herkenrode, to other Cistercian foundations and even to individual persons. The archives of Herkenrode do not reveal much about the history of the reliquary treasure through the centuries. Only two inventories (dating from the 17th century) are known, documenting the presence of the relics in the abbey.

Other saints from whom material remains are part of the reliquary treasure, are the martyrs of the Theban Legion. The cult of this group of soldiers, originating from the Rhine region, became increasingly popular in the Meuse region through the distribution of their relics. The bishop of Liège was assistant bishop to the archbishop of Cologne, which explains the spread of the cult from the Rhine to the Meuse region. As such, the prevalence at Herkenrode of relics from cults originally popular in the Rhine region comes as no surprise.